International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 15 January – February - 2026

भारत-बांग्लादेश आर्थिक संबंधातील वाटचाल

विकास सुभाष नालकर
संशोधक विद्यार्थी , राज्यशास्त्र विभाग
पेमराज सारडा महाविद्यालय, अहिल्यानगर (सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ,पुणे)
Corresponding Author – विकास सुभाष नालकर

DOI - 10.5281/zenodo.18923211

प्रस्तावना:

भारत, पाकिस्तान,अफगाणिस्तान व श्रीलंका इतकाच महत्वाचा देश म्हणून बांग्लादेशाची विशेष ओळख आहे.भारताला सर्वात जास्त भू-सीमा ४०९६किलोमीटर ही बांग्लादेशाची लागून आहे. त्यामध्ये भारताच्या एकूण पाच राज्यांना ही भू-सीमा लागून आहे त्यामध्ये पश्चिम बंगाल,आसाम ,मेघालय ,त्रिपुरा व मिझोरम यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो.भारताला स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वी भारत,पाकिस्तान व बांग्लादेश या प्रदेशावर ब्रिटीश सत्तेने राज्य केले.१९४७ ला भारताची फाळणी होऊन भारत आणि पाकिस्तान पूर्व व पश्चिम यांची निर्मिती करण्यात आली.हिंदुस्तानातील मुस्लीम बहुल प्रदेशाचे पश्चिम व पूर्वेकडील भागाचे विभाजन करण्यात आले.त्यापैकी पूर्वेकडील म्हणजे आजचा बांग्लादेश होय.१९७१ मध्ये स्वतंत्र बांग्लादेश राष्ट्राची झालेली निर्मिती ही पाकिस्तानच्या निर्मितीचा आधार ठरलेल्या व्दिराष्ट्र सिद्धांताचा पराभव होता तर दुसऱ्या बाजूला भारताचा राजकीय पटलावर विजय मानला जातो.भारताने पूर्व पाकिस्तानच्या स्वातंत्र्यासाठी लढणाऱ्या नेत्यांना व मुक्तिवाहिनी क्रांतीकारी यांना समर्थन दिले.त्यांच्या खांद्याला खांदा लावून भारतीय लष्कर उतरले.याचा परिणाम म्हणून त्याचे रुपांतर भारत-पाक युद्धामध्ये झाले.भारताने सुरु केलेली लष्करी मोहीम १५ दिवस चालली .या मोहिमेला यश येऊन डिसेंबर १९७१ मध्ये बांग्लादेश निर्माण झाला. स्वतंत्र बांग्लादेश व्हावा याला त्वरित मान्यता देणारा पहिला देश भारत होता व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मान्यता मिळावी यासाठी भारताने महत्वाचे प्रयत्न केले.त्याचबरोबर संयुक्त राष्ट्र संघाचे सदस्यत्व सुद्धा बांग्लादेशाला मिळाले .

स्वतंत्र बांग्लादेशच्या निर्मितीनंतर १९७२ मध्ये भारत-बांग्लादेश दरम्यान सहकार्य,मैत्री,आणि शांततेचा एक महत्वपूर्ण करार झाला.या कराराची मुदत २५ वर्षासाठी होती आणि त्यामध्ये एकूण १२ कलमांचा समावेश करण्यात आला होता.उभय राष्ट्रामधील सीमारेषा अधोरेखित करण्यासाठी १९७४ मध्ये करार करण्यात आला.दोन्ही देशांदरम्यान सुरवातीच्या काळात सीमारेषा अधोरेखित करणे,नदी पाणी वाटपाचा प्रश्न,निर्वासितांचा प्रश्न ह्या समस्या होत्या. १९७१ ते १९७५ दरम्यान हे प्रश्न शांततेच्या व सहकार्याच्या माध्यमातून सोडविण्याची बांग्लादेशने तयारी दाखविली.१९७५ मध्ये शेख मुजीबुर रहमान यांच्या हत्येमुळे तेथे सत्तापालट होऊन राजकीय अस्थिरता निर्माण झाल्याने बांगलादेशी लष्कराने राजकारणावरील आपली पकड मजबुत करण्यासाठी निर्णय घेतला. १९७५ पासुन ते १९९१ पर्यंत बांग्लादेश हा लष्करी

हुकूमशाहीच्या अंमलाखाली होता.या काळामध्ये भारत-बांग्लादेश संबधामध्ये अनेकदा तणाव निर्माण झाले. १९९१ मध्ये बांग्लादेशामधील लष्करी हुकुमशाही संपुष्टात येऊन संसदीय शासन पद्धती प्रस्थापित झाली.सार्वत्रिक निवडणुकामध्ये बेगम खालिदा झिया यांच्या बांग्लादेश नॅशनल पार्टीला बहुमत मिळाले. व त्या प्रथम महिला पंतप्रधान बनल्या आणि अनेक संघर्षमय मुद्यांवर शांततापूर्ण मार्गाने तोडगा काढण्यासाठी पोषक परिस्तिथी निर्माण झाली.त्यामध्ये प्रामुख्याने सीमाप्रश्न,नदीपाणीवाटपचा प्रश्न,चकमा निर्वासितांचा प्रश्न,न्यू मूर बेटाच्या मालकी हक्कावरून झालेला वाद हे होते.

संशोधन उद्दिष्टे:

१) भारत बांग्लादेशातील आर्थिक व राजकीय वाटचालीचा आढावा घेणे .
२) दोन्ही देशांमधील आर्थिक परिस्थितिचा अभ्यास करणे.
३) जागतिक घडामोडींचा दोन्ही देशांच्या संबंधावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे .

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधनासाठी भारत-बांग्लादेश आर्थिक संबंधातील वाटचाल या विषयाच्या अभ्यासासाठी प्राथमिक संशोधनाऐवजी दुय्यम साधन सामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये लेख, अहवाल, संपादकीय आणि आकडेवारी अहवालांचा समावेश आहे. दुय्यम स्रोतांद्वारे उपलब्ध आर्थिक आकडेवारी, व्यापार ट्रेंड्स, करारांचे विश्लेषण आणि राजकीय प्रभावांची माहिती एकत्रित करून संशोधनाची रूपरेषा तयार केली गेली आहे, या पद्धतीने सखोल ऐतिहासिक संदर्भ, सांख्यिकीय डेटा आणि तज्ज्ञांच्या मतांचा आधार मिळाला, ज्याचा उपयोग संशोधनासाठी करण्यात आलेला आहे.

भारत बांग्लादेश आर्थिक संबंधातील वाटचाल:

भारत आणि बांग्लादेश यांच्यातील आर्थिक संबंधांची वाटचाल ही दोन्ही देशांच्या इतिहास, भूगोल आणि राजकीय गतिविधींशी निगडित आहे. स्वातंत्र्यानंतर १९७१ पासून सुरू झालेल्या या संबंधांची प्रगती व्यापार, ऊर्जा, कनेक्टिव्हिटी आणि विकास सहाय्याच्या माध्यमातून झाली असली, तरी अलीकडील राजकीय बदलांमुळे आव्हाने वाढली आहेत. आर्थिक वर्ष 2023-24 मध्ये द्विपक्षीय व्यापार १४.०१ अब्ज डॉलरचा होता, जो आर्थिक वर्ष 2025 मध्ये १३.५१ अब्ज डॉलर झाला, परंतु तणावामुळे निर्बंध आणि निधी कपात झाली.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:

भारत-बांग्लादेश आर्थिक संबंधांची सुरुवात १९७१ च्या बांग्लादेश मुक्तिसंग्रामाने झाली. भारताने लष्करी आणि आर्थिक मदत पुरवली, ज्यामुळे दोन्ही देशांमध्ये जवळीक वाढली. १९७२ च्या इंडो-बांग्ला कराराने मैत्रीची पायाभरणी झाली, ज्यात व्यापार आणि आर्थिक सहकार्याचा उल्लेख होता. १९८० च्या दशकात व्यापार वाढला, परंतु सीमा विवाद आणि पाणी वाटपामुळे अडथळे आले.

१९९० नंतर उदारीकरणाने व्यापार वाढवला. भारताने SAFTA (South Asian Free Trade Area) अंतर्गत बांग्लादेशला ड्यूटी कन्सेशन दिले. २००० पर्यंत द्विपक्षीय व्यापार १ अब्ज डॉलर ओलांडला. शेख हसीना (१९९६-२००१, २००९-२०२४) यांच्या काळात संबंध सुधारले: भारताने लाईन्स ऑफ क्रेडिट (LoC) दिल्या, ज्यात ८ अब्ज डॉलरपेक्षा जास्त गुंतवणूक झाली. उदाहरणार्थ, २०१५ च्या CEPA (Comprehensive Economic Partnership Agreement) चर्चा सुरू झाल्या, ज्या अद्याप प्रलंबित आहेत.

२०१०-२०२० या काळात व्यापार २ अब्ज डॉलरवरून १० अब्ज डॉलर झाला. **भारत बांग्लादेशचा सर्वात मोठा व्यापारी भागीदार बनला** (३५% आयात), तर बांग्लादेश भारताच्या निर्यातीत २.५% वाटा आहे. प्रमुख निर्यात: कापूस, यंत्रे, औषधे; आयात: गारमेंट्स, चामडे. COVID-19 नंतर रिकव्हरी झाली, परंतु २०२४ च्या राजकीय संकटाने (हसीना यांचे पतन) तणाव वाढला, ज्यामुळे आर्थिक संबंध पुनर्विचाराच्या टप्प्यात आहेत.

व्यापार आकडेवारी आणि ट्रेंड्स:

द्विपक्षीय व्यापाराची वाटचाल सातत्यपूर्ण वाढ दाखवते, परंतु असमतोल आहे. खालील तक्ता प्रमुख वर्षांची आकडेवारी दर्शवतो:

वर्ष	एकूण व्यापार (अब्ज USD)	भारताची निर्यात	भारताची आयात	व्यापार तूट (भारताच्या बाजूने)
FY20-21	१०.८०	९.२१	१.५९	७.६२
FY22-23	१३.०५	११.५४	१.५१	१०.०३
FY23-24	१४.०१	१२.०५	१.९६	१०.०९
FY24-25	१३.५१	११.४६	२.०५	९.४१

(आकडेवारी IBEF वरून; FY25 प्राथमिक अंदाजे).

प्रमुख क्षेत्रे :

- भारताची निर्यात ८०% आहे: खनिज इंधन (२५%), कापूस धागा (१५%), वाहने, यंत्रे.
- बांग्लादेशची निर्यात: तयार कपडे (४०%), कापडी कचरा, फूटवेअर.
- वाढीचा दर: २०१५-२०२४ दरम्यान सरासरी १०% CAGR.
- २०२५ मध्ये निर्बंधांमुळे (गारमेंट आयात) व्यापार ५% घसरला, परंतु इंधन आणि अन्नधान्य निर्यात वाढली.

OEC डेटानुसार, २०२३ मध्ये भारत बांग्लादेशला १२ अब्ज डॉलर निर्यात करणारा N0.1 भागीदार होता. बांग्लादेशची भारतावर अवलंबित्व: ४०% कापूस, ७०% यंत्रे, ५०% औषधे आयात.

प्रमुख आर्थिक क्षेत्रे:

ऊर्जा सहकार्य: भारत बांग्लादेशला ११६० MW वीज निर्यात करतो (रामनगर-कमलापुर लाईन). मैत्री पॉवर प्लांट (१३०० MW) आणि बहारम्पुर-बांगोंदो लाईन महत्त्वाचे. २०२५ मध्ये Rampal प्लांट पूर्ण झाला. LoC अंतर्गत १.६ अब्ज डॉलर ऊर्जा प्रकल्प.

कनेक्टिव्हिटी:

- रेल: दिल्ली-कोलकाता-ढाका मार्ग, नईम्पुर-शहबाजपूर लाईन.
- रोड: अखौरा-अगरतला हायवे, भारत-बांग्लादेश बॉर्डर हॅट्स उघडले (२४/७).
- जलमार्ग: प्रोटोकॉल ऑन इनलँड वॉटर ट्रांजिट अँड ट्रेड (PIWTT), चट्टोग्राम बंदर वापर.
- हवाई: ढाका-कोलकाता उड्डाणे वाढली.

  या सुविधांमुळे लॉजिस्टिक्स खर्च ३०% कमी झाला.

विकास सहाय्य आणि गुंतवणूक:

भारताने ८ अब्ज डॉलर LoC दिल्या: पद्मा ब्रिज रेल (१.६ अब्ज), रोड्स, रेल प्रोजेक्ट्स. FDI: Adani Power, Tata Steel बांग्लादेशमध्ये गुंतवले. २०२४ पर्यंत ४ अब्ज डॉलर भारतीय गुंतवणूक.

कृषी आणि अन्न सुरक्षा:

भारत बांग्लादेशला गहू, भात निर्यात करतो (२०२५ मध्ये २ लाख टन). OM १५५1 गहू वाण विकसित.

करार आणि करन्सी स्वॅप:

- व्यापार करार (१९८०), SAFTA (२००६).
- CEPA चर्चा: २०१५ पासून, २०२६ पर्यंत प्रलंबित; यशस्वी झाल्यास व्यापार ३० अब्ज पर्यंत.
- करन्सी स्वॅप: २ अब्ज डॉलर (२०१५), ज्यामुळे रेमिटन्स सोपी.
- गंगा वॉटर शेअरिंग (१९९६, २०२६ पर्यंत; विस्ताराची शक्यता).

अलीकडील प्रगती (२०२४-२०२६):

२०२४ च्या आधी संबंध चांगले: माजी पंतप्रधान हसीना भेटी, MoUs. २०२४ ऑगस्टमध्ये हसीना पलायनानंतर मुहम्मद युनूस यांच्या अंतरिम सरकारमुळे बदल:

- अल्पसंख्याक हल्ले, अटके.
- बांग्लादेशचा चीनकडे कल (बेल्ट अँड रोड विस्तार).
- भारताने प्रतिसाद: गारमेंट आयात निर्बंध (२०२५), २०२६ बजेटमध्ये निधी ५०% कमी (१ अब्ज USD).

तरीही, व्यापार मामुली वाढ: FY25 मध्ये २%. २०२६ फेब्रुवारीत VIF लेखानुसार, रिसेटची शक्यता.

आव्हाने:

1. व्यापार असमतोल: बांग्लादेशला NTBs (Non-Tariff Barriers) भरावे लागतात.
2. बांग्लादेशची चीनशी जवळीक (१० अब्ज व्यापार).
3. LDC ग्रॅज्युएशन (२०२६): बांग्लादेश DFQF गमावेल, भारताने ड्युटी कमी करावी लागेल.
4. सीमा आणि स्थलांतर: ४००० किमी सीमेवर तस्करी.
5. पाणी विवाद: तीस्ता, गंगा.
6. राजकीय अस्थिरता: २०२५ निवडणुकीत अडचणी.

क्षेत्रनिहाय तुलना:

क्षेत्र	प्रगती	आव्हाने
व्यापार	१४ अब्ज USD	असमतोल, निर्बंध
ऊर्जा	११६० MW निर्यात	Rampal प्रदूषण
कनेक्टिव्हिटी	३२ हॅट्स	इन्फ्रा कमतरता
गुंतवणूक	८ अब्ज LoC	राजकीय जोखीम

या संबंधांची वाटचाल सकारात्मक राहील, परंतु राजकीय स्थैर्य आणि परस्पर विश्वास आवश्यक.

शिफारसी आणि धोरणात्मक सूचना:

१. CEPA चे तात्काळ अंतिमीकरण: प्रलंबित चर्चा (२०१५ पासून) पूर्ण करून व्यापार ३० अब्ज USD पर्यंत असावा ; NTBs कमी करा.

२. पाणी आणि सीमा विवाद सोडवणे: गंगा करार (२०२६ संप) विस्तार आणि तीस्ता कराराने विश्वास वाढवावा.

३. LDC ग्रॅज्युएशन (२०२६) साठी तयारी: DFQF संपुष्टात येणार; नवीन DFTP स्कीम सुरू करा.

४. डिजिटल आणि ग्रीन ट्रेड: UPI-बिमो इंटिग्रेशन, सौर-विंड प्रकल्पांसाठी संयुक्त गुंतवणूक.

५. चीन स्पर्धेला तोंड देणे: BCIM कॉरिडोरमध्ये सहभाग वाढवा, FDI सवलती द्या.

६. संस्थात्मक मजबुती: संयुक्त आर्थिक आयोगाची नियमित बैठक, ट्रान्सपेरन्सी वाढवा

भारत-बांग्लादेश आर्थिक संबंधातील १९७१ ते २०२६ पर्यंतची वाटचाल या विषयाच्या सखोल अभ्यासाने एक चिरंतन सत्य उलगडले आहे – शेजारी देशांमधील आर्थिक एकीकरण हे राजकीय विश्वास आणि परस्पर हितांवर अवलंबून असते. वरील संशोधनावरुन स्पष्ट होते, २१ व्या शतकामध्ये भारत-बांग्लादेश संबंध आर्थिक स्तरावर मजबूत असणे जास्त महत्वाचे ठरते.

संदर्भ:

1. Rakhahari Chatterjee , K.P. Bagchi & Co.,२००२, India-Bangladesh Relations: Issues and Challenges
2. स्मृती पटनायक, पेंटागन प्रेस,2024, भारत-बांगलादेश संबंध: चार दशकांचा इतिहास आणि भविष्य दिशा.
3. कोमल कौशिक बरल, पेंटागन प्रेस,2018,भारत-बांगलादेश संबंधांमध्ये सॉफ्ट पॉवरचे स्थान.
4. वाय. एम. बम्मी, विज बुकस इंडिया ,2011 ,भारत बांगलादेश संबंध: पुढील मार्ग
5. डॉ. शरद पाटील, मेघा प्रकाशन, पुणे,2018 ,दक्षिण आशिया आणि भारताचे शेजारी
6. दैनिक सकाळ
7. दैनिक लोकमत
8. www.mea.gov.in
9. https://hcidhaka.gov.in.